

Роль перформативів та імперативів у реалізації мовленнєвого жанру дозволу

Л. М. Матусевич

Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова, Вінниця, Україна

Paper received 03.06.18; Accepted for publication 11.06.18.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2018-167VI50-06>

Анотація. У статті на матеріалі української мови розглянуто семантико-прагматичні особливості перформативних та імперативних висловлень, що репрезентують мовленнєвий жанр дозволу. Встановлено прагматичні умови вживання повної перформативної конструкції. Виявлено реченнєві моделі, у структурі яких імплікуються один або кілька компонентів стандартної перформативної формули. Варіантами її модифікації є конструкції зі словами *давати дозвіл*, *давати право*, *санкціонувати*. Засобами вираження дозволу слугують поширені та непоширені імперативні конструкції.

Ключові слова: перформатив, імператив, мовленнєвий жанр, дозвіл.

Сучасні лінгвопрагматичні дослідження спрямовані на комплексне й різноаспектне дослідження різних типів висловлень у дискурсі, зокрема й перформативних та імперативних. У центрі уваги українських та зарубіжних дослідників перебувають питання визначення структурних, функціонально-семантичних та прагматичних особливостей перформативних висловлень (Ю. Д. Аפרесян, Н. Ф. Баландіна, Л. Р. Безугла, В. В. Богданов, Й. Крекич, Дж. Остін, О. Г. Почепцов, Л. Р. Турік). Перформативи – висловлення, еквівалентні дії, вчинку, що не просто констатують щось, а є конкретною дією [7, с. 80], а також зумовлюють певні дії тих, кому вони адресовані.

Дослідженню категорії спонукальності присвячені праці О. І. Беляєвої, Л. О. Бірюліна, Ц. Саранцацрал, В. С. Храковського та О. П. Володіна, у яких описано основні види спонукування та їхні диференційні ознаки, комунікативні ситуації вживання окремих видів спонукування, їхні засоби вираження тощо. Імператив на матеріалі української мови розглядали Л. В. Бережан, Н. О. Бондарева, О. Л. Даскалюк, С. В. Мясоедова, О. В. Нарушевич-Васильєва, Л. В. Фоміна та ін.

Мета статті – виявити семантико-прагматичну специфіку перформативних та імперативних висловлень, що репрезентують мовленнєвий жанр дозволу в українському діалогічному дискурсі. Фактичний матеріал статті складають фрагменти діалогічних текстів з висловленнями дозволу. Застосовано загальнолінгвістичний метод наукового опису, а також методи структурно-семантичного та прагмасемантичного аналізу.

Актуальною у сучасній антропозорієнтованій лінгвістиці є проблематика мовленнєвих жанрів, зокрема дослідження їхньої комунікативно-прагматичної організації та структурно-композиційних особливостей. Дозвіл потрактовуємо як мовленнєвий жанр, що реалізується в мовленні через детермінований запитом дозволу імперативний мовленнєвий акт, покликаний встановити кооперативну взаємодію. Через імперативний мовленнєвий акт мовець виражає волевиявлення стосовно надання прав слухачеві на виконання дії, спрямованої на перетворення ірреальної ситуації в ситуацію, яка за наміром слухача в результаті має стати реальною. У традиційних жанрових теоріях важливе місце посідає дослідження формально-мовних аспектів окремих жанрів. Для вираження мовленнєвого жанру дозволу в українській мові існує розгорнута система мовних засобів, серед яких перформативні та імперативні конструкції. Іntenцію

дозволу найкраще репрезентує експліцитна перформативна формула.

Перформативність є лінгвістичною багатоаспектною семантико-прагматичною категорією, яка реалізується у мові різними засобами, основним із яких є перформативне дієслово в перформативному вживанні [5, с. 6]. Однією з найпоширеніших класифікацій лексем, які мають перформативний статус, є типологія Ю. Д. Аפרесяна. Автор виділяє серед п'ятнадцяти тематичних груп перформативів іллокутивний акт дозволу, який репрезентують перформативні дієслова *дозволяти*, *давати право*, *санкціонувати* [1, с. 200–202]. Аналіз перформативних конструкцій передбачає врахування актантно-рольової структури мовленнєвої ситуації. Найважливішим компонентом цієї ситуації відповідають три типи актантів спонукального висловлення. Перший актант – мовець як джерело мовленнєвого впливу, другий – адресат як об'єкт впливу і потенційний виконавець дії, а третій актант являє собою мету мовленнєвого впливу, тобто дію, до якої спонукають [2, с. 5–6].

Повна перформативна формула мовленнєвого акту дозволу містить два іменні актанти і пропозиційний актант: *«Я дозволяю тобі / вам виконувати / виконати певну дію»*. Перформативне дієслово ідентифікує прагмасемантичний тип мовленнєвого акту – дозвіл, а об'єктний інфінітив передає зміст волевиявлення, напр.: *– Нема коли, Ернесто. Вирушаємо. Але я дозволяю тобі супроводжувати нас* (І. Білик, «Танго»). Способи номінації адресата представлені формами особового займенника 2-ї особи однини / множини у давальному відмінку (*тобі, вам*), а також звертаннями. Окрім форми 1-ї особи однини теперішнього часу дійсного способу, перформативний предикат може виражатися за допомогою дієслівної форми 1-ї особи множини, напр.: *Ми дозволяємо зберегти вам весь здобуток, котрий ви захопите в сарацінів, з якого ніхто не мав би права вимагати у вас будь-якої частини* (Ю. Ячейкін, «Незнані тамплієри»). Однак серед аналізованого матеріалу прикладів такого вживання було зафіксовано мало, що свідчить про непродуктивність використання цієї форми в діалогічному мовленні.

Повну перформативну конструкцію використовують за відсутності попереднього прохання про дозвіл. Тобто в ситуації, коли стимулом слугує не певний мовленнєвий акт, а обставини спілкування, інші зовнішні чи особистісні чинники. Тому мовець має озвучити *хто, кому і що саме дозволяє*, напр.: *Ауреліо знову сів за стіл, поглянув на маму з виглядом прере-*

ченої у жертву овечки. І Анна не витримала. – *Ауреліо, я дозволяю тобі їти гратися* (Л. Романчук, «Гравітація»). Якщо пропозиційний зміст волевиявлення не відповідає змісту запиту дозволу, мовець також вживає повну перформативну формулу, напр.: – *Ти спав з моєю дружиною. (...) Нечасев завмер з відкритим ротом. – Повторити? Ти спав із Клавдією. (...) – Дозвольте пояснити, товаришу майор, – вичавив Нечасев. – Я дозволяю тобі признатися в усьому, що ти наробиш. Ми домовимося, що я зв'язую на твоє офіцерське звання* (А. Кокотюха, «Біла ніч»).

Перформативна формула (зокрема особовий займенник *я* у її складі) може вказувати на те, що мовець протиставляє себе іншим, намагається підкреслити свою значущість та / або задекларувати перевагу над співрозмовником, напр.: – *Дозвольте, докторе... – Я дозволяю вам, Гельд, я все вам дозволяю – перебив асистента Берн* (О. Бердник, «Серце Всесвіту»). Сферою функціонування повних перформативних конструкцій є переважно офіційні ситуації спілкування, у яких стосунки між комунікантами асиметричні. Ці конструкції також використовують за умови урочистої тональності спілкування, напр.: – *Сину мій, – нарешті заговорив біскуп, – чисте й вірне кохання дарує людям Бог. Я дозволяю вам поворотись і благословляю вас* (П. Наніів, «Тричі продана»).

Отже, прагматичними умовами вживання повної перформативної формули є: 1) відсутність вербального оформлення стимулу дозволу; 2) невідповідність намірів адресанта дозволу змісту прохання про дозвіл; 3) урочиста або офіційна тональність спілкування; 4) використання мовцем тактики підвищення власної значущості.

Неповні перформативні конструкції, що реалізують значення дозволу, використовують з метою уникнути надлишковості у мовленні, економії у вираженні думки. Варіантами реалізації неповної перформативної моделі є конструкції, у яких імплікуються перший іменний актант – номінація адресанта, або другий іменний актант – номінація адресата, або пропозиція, оскільки їхня семантика вже відома з попередньої репліки чи загального контексту дискурсу. Найбільш лаконічною і пристосованою до умов діалогічної взаємодії є неповна перформативна конструкція, що представлена тільки перформативним дієсловом, напр.: – *Товаришу сержант, – не без схищення в голосі постпав Палярус, – дозвольте запитання? – Дозволю* (П. Загребельний, «День шостий»).

В українській мові перформативного значення набуває віддієслівний іменник *дозвіл* з дієсловом *давати (надавати)* у формі 1-ї особи однини / множини теперішнього часу дійсного способу. Варіантом модифікації стандартної перформативної формули виступає конструкція: «*Я (на)даю вам / тобі дозвіл на Р*». Пропозиційний зміст ідентифікує іменник у знахідному відмінку з прийменником *на* або інфінітив, напр.: – *Чи мудро це робити саме напередодні виборів до польського сейму!? – зауважив Скрипник. – Даю дозвіл лише на одну лекцію під вашу персональну відповідальність, щоб там не було ніяких крामольних закликів проти влади* (В. Фольварочний, «Хрещеники Сталіна»). Перформативного статусу набуває також синонімічна структура *даю право*, напр.: – *Хто буде агітувати за більшовиків, даю право кожному козакові стріляти* (В. Сосюра, «Третя рота»). Перформа-

тивна формула з віддієслівним іменником *дозвіл* (а також її синонімічний відповідник *даю право*) функціонують переважно в писемних текстах ділової комунікації, наприклад, у заявах, розпорядженнях, службових записках та інших офіційно-ділових паперах.

Санкціонувати – давати санкцію на що-небудь; визнавати щось законним, правильним, затверджувати, схвалювати щось [3, с. 1103]. Сферою вживання цього перформативного дієслова, а також іменника *санкція* є юридичні, економічні, законодавчі тексти.

Комунікативна мета адресанта дозволу полягає у наданні співрозмовнику права на здійснення певної дії. Реалізація мети пов'язана зі спонуканням адресата до цієї дії, що у мовленні оформлюється імперативом. На семантико-синтаксичному рівні таке речення має вигляд: «*Я говорю, щоб ти діяв, і тим самим даю на це свій дозвіл*». Поліллокутивність мовленнєвого акту зумовлена наявністю в його структурі двох іллокуцій: 1) надання співрозмовнику права на виконання дії; 2) спонукання до виконання цієї дії. На формально-граматичному рівні речення набуває вигляду: «*Адресанте, дій!*». Напр.: – *Бабусю, я Ромашку видою. Можна? – Та йди вже, йди. Худобина чекає* (О. Печорна, «Фортеця для серця»).

Мінімальна морфологічна структура – основа лексеми – у більшості дієслів, які передають адресоване волевиявлення формою дієслова 2-ї особи однини наказового способу, свідчить про найефективніше пристосування імператива до комунікації, а отже, і його дієвість: мінімізація мовленнєвої конструкції сприяє її швидшій передачі мовцем і, відповідно, швидшому сприйняттю адресатом [4, с. 9]. Використання мовцем імперативних конструкцій для вираження дозволу сприяє економії мовних засобів, лаконічності висловлення і потребує мінімальних зусиль з боку адресанта. У таких конструкціях предикатну позицію займає синтетична імперативна форма дієслова 2-ї особи однини або множини, напр.: – *Ді-іду, – затаг онук, – я ви-иточу верете-енце... Якийсь час Муромець одмахувався від малюка, потім таки дозволив: – Ну вже виточи одне* (І. Білик, «Похорон богів»); – *Ма, можна, я роззуюся? (...) – Хай хлопець роззуюється! – підтримав мене татко. – Роззуйтеся обоє! – махнула рукою* (А. Дімаров, «Друга планета»).

Використання імперативної форми 1-ї особи множини вказує на спонукання до спільної дії, коли волевиявлення стосується не тільки адресата, а й самого мовця, напр.: *Пан вдавав, що сердиться, а тим часом рейтарі, котрі чули розмову і яким в одну мить хмільно запахла дармова горілка, почали хилити свого благодійника на гостини до пана Пива. Крицький ще якийсь час відмагався, а далі махнув рукою: – Завертаймо. Тільки ненадовго* (Ю. Мушкетик, «Погоня»).

Семантику дозволу передають аналітичні форми наказового способу, утворені за допомогою часток *хай / нехай* та дієслів 3-ї особи однини / множини теперішнього або майбутнього часу, для яких «характерний менший ступінь інтенсивності апеляції, спонукання до дії [6, с. 395]». Конструкції з аналітичними імперативними формами дієслова передають волевиявлення мовця, адресоване не співрозмовнику, а сторонній особі, напр.: – *Хто? – Знайомий один. Лобода насупився і спідлоба глянув на цього нахабу посланця: – Коли кому треба, хай зайде, тут усі свої* (О. Гончар, «Собор»).

Серед аналізованого фактичного матеріалу було виділено непоширені й поширені імперативні конструкції. До складу непоширених конструкцій входить тільки дієслово у формі наказового способу, напр.: *Самотина пасує тільки алахові. Послухай, султано, я розкажу тобі вість, за яку ти озолотиш свою вірну слугу.* – *Говори...* (Р. Іванчук, «Мальви (Яничари)»). Поширені конструкції окрім імперативної форми дієслова містять залежний компонент, виражений займенником, прислівником, іменником, напр.: – *Звертайся до мене на ти, старий,* – *дозволив йому Пена* (Ю. Андрухович, «Дванадцять обручів»). Факультативними поширювачами виступають вставні слова (*ну, будь ласка*), звертання, напр.: – *Це ті вареники.* – *Їх можна їсти? – Будь ласка, спробуйте. І насолоджуйтесь* (У. Самчук, «На твердій землі»); *Коли ж він підійшов до брочки, дівчина, не повертаючи голови до того, до кого зверталася, сказала: – Діду, злязьте та йдіть додому, я й сама з ними дам раду...*

Всі зрозуміли, що мова йде про коней (Т. Осьмачка, «Старший боярин»).

Отже, експліцитними формами реалізації значення дозволу є ті реченнєві моделі, у структурі яких імплікуються один або кілька компонентів стандартної перформативної формули. Вживання повної перформативної конструкції зумовлене особливими прагматичними умовами. Варіантом модифікації стандартної перформативної формули є конструкція зі словами *давати дозвіл*, а також її синонімічний відповідник *давати право*, які функціонують переважно в писемних текстах ділової комунікації. Сферою вживання перформативного дієслова *санкціонувати* та іменника *санкція* є юридичні, економічні, законодавчі тексти. Імперативні висловлення, що репрезентують значення дозволу, в українському діалогічному дискурсі найчастіше оформлюються односкладним непоширеним реченням, що містить лише дієслово у формі наказового способу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Перформативы в грамматике и словаре // Избранные труды: в 2-х т. – Москва : Школа «Языки русской культуры», 1995. – Т.2. – С. 199–218.
2. Богданова Р. М. Побудительная речь. Проблемы типологии и интерпретации (на материале современного французского языка) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : 10.02.05 «Романские языки». – Москва, 1990. – 20 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
4. Даскалюк О. Л. Семантико-граматична характеристика імператива сучасної української мови : автореф. дис. на

- здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова». – Чернівці, 2005. – 20 с.
5. Ліпська Є. Л. Перформативні висловлення в сучасній німецькій мові: семантичний і когнітивно-прагматичний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови». – Чернівці, 2010. – 20 с.
6. Мойсієнко А. К. Сучасна українська мова: Синтаксис: підручник / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Колонийцева, Л. М. Костич, С. М. Різник. – Київ : Знання, 2013. – 238 с.
7. Яшенкова О. В. Основи теорії мовної комунікації : навч. посіб. – Київ : ВЦ «Академія», 2010. – 312 с.

REFERENCES

1. Apresyan Yu. D. Performatives in grammar and vocabulary // Izbrannyye trudy: v 2-kh t. – Moscow : Shkola «Yazyki russkoy kultury», 1995. – T.2. – P. 199–218.
2. Bogdanova R. M. Incentive speech. Problems of typology and interpretation (on the material of modern French language). – Manuscript : avtoref. diss. na soiskaniye uchenoy stepeni kand. filol. nauk : 10.02.05 «Romanskiye yazyki». – Moscow, 1990. – 20 p.
3. Great dictionary of modern Ukrainian language / uklad. i holov. red. V. T. Busel. – Kyiv ; Irpin : VTF «Perun», 2003. – 1440 p.
4. Daskaliuk O.L. Semantic and grammatical characteristics of imperative in modern Ukrainian language. – Manuscript :

- avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk : 10.02.01 «Ukrainska mova». – Chernivtsi, 2005. – 20 p.
5. Lipska Ye. L. Performative Utterances in Modern German: Semantic and Cognitive-Pragmatic Aspects. – Manuscript : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filol. nauk : 10.02.04 «Hermanski movy». – Chernivtsi, 2010. – 20 p.
6. Moisiienko A. K. Modern Ukrainian Language: Syntax: textbook / A. K. Moisiienko, I. M. Aribzhanova, V. V. Kolomyitseva, L. M. Kostych, S. M. Riznyk. – Kyiv : Znannia, 2013. – 238 p.
7. Yashenkova O. V. Fundamentals of the theory of linguistic communication: teaching manual – Kyiv : VTs «Akademiia», 2010. – 312 p.

The role of performatives and imperatives in implementing the speech genre of permission

L. M. Matusевич

Abstract. The article deals with the study of semantic and pragmatic peculiarities of performative and imperative expressions that represent the speech genre of permission based on the material of the Ukrainian language. The pragmatic conditions for the use of a full performative construction are established. The sentence models are identified, in the structure of which one or several components of the standard performative formula are implicated. Among the variants of its modification are constructions with the words as *давати дозвіл*, *давати право*, *санкціонувати*. Among the means of expression of permission are expanded and not expanded imperative constructions.

Keywords: *performative, imperative, speech genre, permission.*

Роль перформативов и императивов в реализации речевого жанра разрешения

Л. М. Матусевич

Аннотация. В статье на материале украинского языка рассмотрено семантико-прагматические особенности перформативных и императивных высказываний, которые репрезентируют речевой жанр разрешения. Установлено прагматические условия употребления полной перформативной конструкции. Выявлено модели предложений, в структуре которых имплицитируются один или несколько компонентов стандартной перформативной формулы. Вариантами её модификации являются конструкции со словами *давати дозвіл*, *давати право*, *санкціонувати*. Средствами выражения разрешения служат распространённые и нераспространённые императивные конструкции.

Ключевые слова: *перформатив, императив, речевого жанр, разрешение.*